

Social Cohesion and Development

Vol 1, No 2 (2006)

The European Welfare State

The social content of human rights in Amartya Sen's theory of ethics and economics

Αλέκος Κουτσογιάννης

doi: [10.12681/scad.9016](https://doi.org/10.12681/scad.9016)

Copyright © 2016, Αλέκος Κουτσογιάννης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Κουτσογιάννης Α. (2016). The social content of human rights in Amartya Sen's theory of ethics and economics. *Social Cohesion and Development*, 1(2), 57-74. <https://doi.org/10.12681/scad.9016>

Το κοινωνικό περιεχόμενο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη θεωρία της ηθικής και της οικονομίας του Amartya Sen

Αλέκος Κουτσογιάννης, Πανεπιστήμιο Κρήτης

The social content of human rights in Amartya Sen's theory of ethics and economics

Alex Koutsogiannis, Crete University

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Παρά την ουσιαστική, ποιοτική διαφορά ανάμεσα στον πολιτικά «ουδέτερο» χαρακτήρα της οικονομικής δραστηριότητας και την έντονα πολιτική-ηθική διάσταση της κοινωνικής δράσης, για τον οικονομολόγο Amartya Sen η ηθική και η οικονομία δεν αποτελούν κατ' ανάγκη ανεξάρτητους χώρους σκέψης και δράσης. Διερευνώντας την πρόταση αυτή, η παρούσα έρευνα εστιάζει στο κοινωνικό περιεχόμενο (απασχόληση, φτώχεια) των δικαιωμάτων της ελευθερίας και της ισότητας. Καταδεικνύεται ότι κάθε μορφή και έννοια οικονομικής ανάπτυξης (ευημερία, αγαθά) στηρίζεται αλλά και αναπαράγει κατά κύριο λόγο το κοινωνικό (και όχι αποκλειστικά δεοντοκρατικό) πλαίσιο πραγμάτωσης των δικαιωμάτων.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ισότητα, ελευθερία, ηθική, οικονομία, κοινωνία, ανάπτυξη

ABSTRACT

For the economist Amartya Sen the existence of an essential, qualitative difference between the politically "neutral" character of economic activity and the strong ethical-political dimension of social action, should not obstruct the practical complementarity between ethics and economics. The present essay investigates this proposition, focusing especially on the social content (employment, poverty) of the rights of equality and freedom. It is argued that economic development (prosperity, goods) depends and at the same time re-produces on the basic social (as opposed to a normative or obligatory) framework of human rights.

KEY-WORDS: Equality, freedom, ethics, economics, society, development

1. Εισαγωγή

Με την έκδοση του *Collective Choice and Social Welfare* το 1970 ο Amartya Sen δίκαια καθιερώνεται ως ένας από τους σημαντικότερους μελετητές των «οικονομικών της ευημερίας» (economics of welfare)¹. Το ενδιαφέρον του για τον κλάδο αυτό των οικονομικών διατρέχει ένα αξιωματικό μέρος των πολυπληθών μονογραφιών, άρθρων και διαλέξεών του. Ο διακεκριμένος όμως νομπελίστας οικονομολόγος χαρακτηρίζεται πρώτιστα για την ικανότητα να πραγματεύεται συγχρόνως και με εξαιρετική σαφήνεια ζητήματα φιλοσοφίας, πολιτικής, οικονομίας και κοινωνικής θεωρίας. Στόχος της μελέτης που ακολουθεί είναι η διερεύνηση των επιμέρους πολιτικών και κοινωνικών πτυχών της σύζευξης ηθικής

και οικονομίας στο έργο του Sen² και η μελέτη της συμβολής τους στη συγκρότηση μιας συνεκτικής θεώρησης των πρωταρχικών δικαιωμάτων της ελευθερίας και της ισότητας. Η κεντρική υπόθεση που διατρέχει το εν λόγω εγχείρημα είναι ότι εάν η πολιτική θεμελίωση των δικαιωμάτων της ισότητας και της ελευθερίας έρχεται αναπόφευκτα αντιμέτωπη με ένα πλήθος κοινωνικών στη δομή τους μεταβολών, η συνακόλουθη τότε οικονομική δυναμική στο πλαίσιο της οποίας συγκροτούνται οι ίδιες οι προϋποθέσεις των δικαιωμάτων δεν μπορεί παρά να αποδεχθεί μια σημαντική αναδιάρθρωση του υποκειμενικού -αξιακού της υπόβαθρου. Τα όρια και η εμβέλεια της αναδιάρθρωσης αυτής εξαρτώνται όχι τόσο από μια νέα ηθική θεωρία της οικονομίας, αλλά από τη διερεύνηση των στοιχείων της πολιτικής και της κοινωνίας που παρεμβάλλονται διαμεσολαβητικά μεταξύ αξιών και οικονομίας.

Συγκεκριμένα ο Sen επιχειρεί μια επαναδιαπραγμάτευση της παραδοσιακής διαμάχης του ωφελισμού με τη θεωρία των θεμελιακών δικαιωμάτων, αντιμετωπίζοντας κριτικά και δημιουργικά την πρώτη παράδοση. Από τον ωφελισμό διατρέχει εν μέρει την πρόσβαση που προσφέρει η εν λόγω θεωρία στη στάθμιση της ηθικής ως μεγιστοποίησης των αγαθών, ενώ συμμερίζεται με επιφυλάξεις την αγωνία της ωφελιστικής θεωρίας για την εναρμόνιση της πολιτικής των δικαιωμάτων με τη διακρίτοτητα και μοναδικότητα του κάθε ατόμου. Είναι όμως εμφανές ότι αφετηρία των ιδεών του συγγραφέα αποτελεί η κριτική απέναντι στην αποπροσωποποίηση της δικαιοσύνης στον ωφελισμό και άρα εύλογα υποθέτει κανείς ότι η πλάστιγγα γέρνει μάλλον προς την πλευρά μιας θεωρίας της δικαιοσύνης. Ο απώτερος στόχος του Sen δεν είναι, παρ' όλα αυτά, μια ισομερής ανάγνωση των αντιμαχόμενων παραδόσεων, αλλά το ξεπέρασμα της διαμάχης αυτής μέσα από τη διασαφήνιση του αξιολογικού περιεχομένου των δικαιωμάτων στην οικονομική και πολιτική ανάλυση (ωφελισμός, πολιτική ευημερίας). Η έρευνα έχει ως στόχο την ανάδειξη των προοπτικών και ανοιχτών ερωτημάτων που περιέχονται στο εγχείρημα αυτό και προτείνει τη διερεύνησή του γύρω από τρεις συνοπτικούς άξονες:

Ο *πρώτος* αφορά μια συνοπτική «μεθοδολογική» και φιλοσοφική συζήτηση της ηθικής και των θεμελιακών δικαιωμάτων. Αν και τα ζητήματα αυτά (τουλάχιστον μέχρι την έκδοση του *On Ethics and Economics* το 1987) αποτελούν έμμεσες συνιστώσες μιας πρώιμης σχετικά κριτικής φιλοσοφικής αναμέτρησης του Sen με τον ωφελισμό (Sen, 1973a, 1979, Sen and Williams, 1982), είναι στη βάση αυτού ακριβώς του θεωρητικού υπόβαθρου όπου αργότερα ο Sen θα αναπτύξει με περισσότερη διεξοδικότητα την πρωταρχική του έρευνα στο ζήτημα της αυτονομίας της ηθικής και των δικαιωμάτων από την ορθολογικότητα της οικονομικής πρακτικής. Όπως θα δούμε, η ηθική είναι για τον Sen οντολογικά (είτε ως νομική είτε ως αμοιβαία υποχρέωση) διαφορετική από τον οικονομικό λογισμό, τόσο ως προς τις συνέπειες όσο και ως προς τις αξίες. Από την άλλη, στο επίπεδο των επιμέρους κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, και συγκεκριμένα στην επίτευξη *ευημερίας*, κάθε απόπειρα απολυτοποίησης του διαχωρισμού ανάμεσα στους υποκειμενικούς *στόχους* της οικονομίας και της ηθικής είναι καταδικασμένη να καταθέσει ανασφαλής συμπεράσματα.

Το *δεύτερο* μέρος αποσκοπεί στην εξειδίκευση του παραπάνω θεωρητικού συσχετισμού, ερευνώντας τις κοινωνικές παραμέτρους της ηθικής και της οικονομίας. Εάν ο συσχετισμός αυτός είναι δυνατός υπό την προϋπόθεση της οντολογικής διαφοράς που διέπει τις δύο διαστάσεις της ανθρώπινης υποκειμενικότητας (όταν δηλαδή στο επίπεδο της συνθετικής-κοινωνικής τους συνύπαρξης οι επιμέρους ιδιότητες της κάθε διάστασης παραμένουν εν ισχύ), ο κοινωνικός χώρος είναι το κατεξοχήν πλαίσιο μελέτης της συμπληρωματικότητας ανάμεσα σε μια ηθική θεωρία που δεν μπορεί εν γένει να αγνοήσει τις υλικές προϋποθέσεις κοινωνικής αναπαραγωγής και σε μια οικονομία όπου η επιδίωξη «ευρυθμίας» είναι υποχρεωμένη να απαντήσει και σε ηθικά ερωτήματα (κοινωνική πολιτική). Έτσι, στο κοινωνικό πεδίο, η φαινομενικότητα της αντίθεσης ηθικών θεωρήσεων και οικονομικών διαδικασιών αποκαλύπτεται άμεσα όταν κανείς ξετάζει κεντρικά εμπόδια της δικαιοσύνης: 1) Δεοντοκρατικό μοντέλο (θεσμική διάσταση των δικαιωμάτων), 2) Διάκριση ισότητας-ελευθερίας (ελευθεριακή θεωρία), 3) Επικέντρωση

στην ταύτιση του αγαθού με την «αντικειμενική» ηθική (Rawls - «πρωταρχικά αγαθά»), 4) Αποτίμηση των δικαιωμάτων με μετρήσιμους δείκτες φτώχειας και εισοδηματικών ανισοτήτων.

Σε ένα τρίτο επίπεδο, εξετάζεται ο βαθμός στον οποίο οι κοινωνικές προϋποθέσεις σύζευξης ηθικής και οικονομίας υπαγορεύουν την αναθεώρηση της έννοιας της ανάπτυξης, καθώς και τη μετατόπιση της προβληματικής των δικαιωμάτων και της δικαιοσύνης από τον χώρο των βασικών αγαθών ως πρωταρχικών μεταβλητών ευημερίας (Rawls) στον χώρο των *ευκαιριών* και *δυνατοτήτων* μετατροπής των αγαθών σε ελευθερίες ή σχέσεις ισότητας. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι ο προηγούμενος φαινομενικός διϋσμός οικονομίας και ηθικής εκτείνεται στην εξίσου πλασματική διάκριση ελευθερίας και ανάπτυξης. Μέρος αυτής της επιχειρηματολογίας είναι η κριτική αφενός στην εργαλειακή προσέγγιση των δικαιωμάτων ως «μέσων» υψηλών δεικτών ευημερίας (συνεπειοκρατικό μοντέλο - consequentialism) και αφετέρου στην απαγορευτική-καταναγκαστική διάσταση που τα δικαιώματα προσλαμβάνουν εν είδει θεσμικής περιφρούρησης.

Συμπερασματικά, διαπιστώνεται ότι η εκλεκτική και συχνά σαφής προτίμηση του Sen προς την υποκειμενικότητα των δικαιωμάτων υποδεικνύει μια εναλλακτική ανάγνωση του έργου του, τονίζοντας ιδιαίτερα τη σημασία του ρόλου συγκεκριμένων κοινωνικών παραμέτρων στη διαμόρφωση της «πληροφοριακής βάσης» της δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων. Ο κοινωνικός χαρακτήρας των δικαιωμάτων χρησιμοποιείται ως πολιτικό εργαλείο, προκειμένου να προσφέρει μια εμπειριστωμένη απάντηση τόσο σε θεωρητικά τεκνοκρατικές αντιλήψεις των δικαιωμάτων όσο και στις ωφελιμιστικές κατευθύνσεις της πολιτικής πρακτικής γενικά ή της κοινωνικής πολιτικής ειδικότερα.³ Η αναλυτική στάση του Sen σε αμφότερα τα επίπεδα δεν παραμένει, ωστόσο, σε κριτικές συνεπαγωγές της πολιτικής θεωρίας, αλλά εκτείνεται (πολλές φορές «πιθανολογικά») στην εμπειρική παραλληλότητα που διέπει την πραγμάτωση της δικαιοσύνης και την αντιμετώπιση ευρύτερων μορφών κοινωνικής και υλικής στέρσης.

2. Ορθολογικότητα και ευημερία

Σε ένα πρώτο στάδιο εξέτασης του αξιολογικού περιεχομένου της οικονομίας, οι αναλύσεις του Sen υπαινίσσονται ήδη ότι τόσο η ηθική, ως *δίκαιη* και *ελεύθερη* τάξη πραγμάτων, όσο και η οικονομία (επιστήμη, παραγωγή, τεχνολογία), παρά τη φαινομενική διάκρισή τους σε απόλυτα αυτόρρη μεθοδολογικά συστήματα σκέψης και δράσης, συναντώνται στο επίπεδο της ίδιας της πραγματικότητας, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που θα ήταν πλέον άστοχη η προσέγγιση μιας «εξωτερικής», πιθανότατα συγκρουσιακής σχέσης ανάμεσά τους. Η ίδια η πραγματικότητα της οικονομικής ανάπτυξης και της συμβολής της στην πραγμάτωση θεμελιακών κοινωνικών ελευθεριών είναι για τον Sen η ρητή τεκμηρίωση της προοπτικής συμβατότητας ανάμεσα στον ουδέτερο φαινομενικά κόσμο της οικονομίας και στον κόσμο των ιδεολογικών επενδύσεων της κοινωνικής δράσης.

Ταυτόχρονα, όμως, ο διαχωρισμός της οικονομίας από την ηθική, στη βάση κυρίως της ασυμβατότητας που διακρίνει τα εμπειρικά τους «αποτελέσματα», είναι απόρροια αλλά και αφετηρία της επικράτησης αφενός μιας μηχανιστικής αντίληψης για την οικονομία και αφετέρου μιας αόριστης, υπέρμετρα αφαιρετικής αντιμετώπισης της ηθικής διάστασης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αν ωστόσο, η σύγχρονη κριτική βιβλιογραφία προσηλώνεται κατά το μέγιστο στην υποχώρηση ζητημάτων δικαιοσύνης και κοινωνικών δικαιωμάτων μπροστά στην απαιτούμενη αύξηση της οικονομικής αποδοτικότητας, οι επιπτώσεις για την ίδια την οικονομία είναι, κατά τον Sen, εξίσου βλαπτικές.

Χωρίς να αρνείται τον γόνιμο ρόλο της μηχανιστικής προσέγγισης, ο Sen επισημαίνει ότι οι ηθικές θεωρήσεις μπορεί να συμβάλουν σημαντικά στην κατανόηση της φύσης πολλών κοινωνικών σχέσεων στην οικονομική επιστήμη. Ο τρόπος με τον οποίο χειρίζεται την εν λόγω σύζευξη ηθικής και οικονομι-

ας προϋποθέτει καταρχάς ότι ένας σημαντικός χώρος άντλησης των οικονομικών δεδομένων είναι εκείνος των κοινωνικών, αλλά ακόμη και κανονιστικών σχέσεων, ένας χώρος δηλαδή κατεξοχήν αξιακός, παρά τη συχνά αυτο-αναιρετική λειτουργία του⁴. Ο κυρίαρχος αξιακός προσανατολισμός των σχέσεων αυτών αποτελεί κατά συνέπεια τον κεντρικό πυρήνα σχηματισμού μιας ηθικής θεωρίας και κατ' επέκταση μιας θεωρίας της δικαιοσύνης. Αν και ο Sen ελάχιστα υπαινίσσεται μια κριτική κατεύθυνση της ηθικής θεωρίας, επιθυμεί ωστόσο να απαλλάξει την τελευταία από κάθε δομικό προσδιορισμό ατομοκεντρικής ορθολογικότητας (*ίδιον συμφέρον*). Οι κοινωνικές σχέσεις δεν αποτελούν συστηματικά σύνολα αυστηρά ορθολογικών πράξεων, εφόσον δεν μπορούμε απλώς λογικά να υποθέσουμε ότι οι άνθρωποι θα συμπεριφερθούν με τρόπο που χαρακτηρίζεται πάντα ως ορθολογικός. Ο Sen υποστηρίζει ότι είναι δυνατή μια διαφορετική αντίληψη της ορθολογικότητας, η οποία θα ενσωματώνει εναλλακτικά πρότυπα συμπεριφοράς, ακόμη και όταν οι στόχοι είναι αρχικά πλήρως καθορισμένοι. Προκειμένου να ελέγξει αυτή την τελευταία υπόθεση, ο Sen διακρίνει ανάμεσα σε δύο θεμελιακού τύπου ορθολογικότητας στην οικονομική συμπεριφορά: Την ορθολογικότητα ως προς τη *συνοχή των επιλογών* και την ορθολογικότητα ως προς τη *μεγιστοποίηση του ίδιου συμφέροντος* (Sen, 2000α: 46, 2002: 225-244). Στην πρώτη περίπτωση παρατηρεί ότι είναι δύσκολο να θεωρήσουμε ότι η εσωτερική συνοχή μιας απόφασης αποτελεί από μόνη της επαρκές κριτήριο ορθολογικότητας, αφού παραβλέπει, βάσει του αξιώματος της συνοχής και μόνο, τη σύνδεση της πράξης με τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Η δεύτερη προσέγγιση παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς θα ήταν αδύνατο να χαρακτηριστεί μια πράξη ως ανορθολογική στον βαθμό που μεγιστοποιεί το *ίδιον* συμφέρον. Το να θεωρείται όμως κάθε απόκλιση από τη μεγιστοποίηση του συμφέροντος ως απόδειξη ανορθολογισμού συνεπάγεται για τον Sen απόρριψη του ρόλου της ηθικής στη λήψη αποφάσεων.

Θα μπορούσαμε να σημειώσουμε εδώ ότι, αν και η ηθική δεν συνεπάγεται, φυσικά, μια εξ ορισμού ανορθολογικότητα (είτε έχει ως αφετηρία τον λόγο είτε την αίσθηση), από την άλλη, δεν ταυτίζεται με την ίδια την ορθολογικότητα ή με το τμήμα αυτής που σχετίζεται με την ιδιοτελή-εγωιστική διάσταση του δρώντος υποκειμένου. Το πραξολογικό περιεχόμενο της ηθικής δεν απορρίπτει την εργαλειακή λογική, τουλάχιστον ως μέσο, διαφορετικά θα έπρεπε να αποδεχθούμε το ανώφελο κάθε κοινωνικής διευθέτησης. Από την άλλη, η οικονομική εργαλειακότητα εμφανίζεται ανεξάρτητη από τον χώρο των αξιών και των ηθικών νομιμοποιήσεων. Το αυτόνομο, επομένως, περιεχόμενο της ηθικής αφορά μάλλον ένα πλαίσιο (λιγότερο ή περισσότερο περιοριστικό) αμοιβαίων, αλληλέγγυων και συνεργατικών (στο επίπεδο της οικονομίας) κοινωνικών σχέσεων. Με αυτή ακριβώς την έννοια, η ηθική δεν είναι, και δεν μπορεί να είναι, ταυτόσημη με το «ήθος της παραγωγικότητας»⁵. Εξάλλου, τίποτε δεν εγγυάται ότι το ιδιωτικό συμφέρον εκφράζει σε όλες του τις μορφές τις απαιτήσεις της ορθολογικότητας (ακόμη ίσως και στον βαθμό που αποτελεί, το ίδιο, μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας).

Με άλλα λόγια, αν και θα ήταν λάθος η θέση ότι η πραγματικότητα είναι ένα σύνολο πράξεων μεγιστοποίησης του συμφέροντος, είναι ακόμη πιο ολέθριο, όπως παρατηρεί ο Sen, να υποθέσει κανείς ότι η ορθολογικότητα δεν υφίσταται παρά μόνο διά της επιδίωξης του ιδιωτικού συμφέροντος. Τώρα, στον βαθμό που το αξίωμα της αδυναμίας αποσύνδεσης της ιδιοτελούς συμπεριφοράς από την ορθολογικότητα εξακολουθεί να έχει παρά ταύτα ισχύ, το ερώτημα της ιδιοτελούς συμπεριφοράς δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την οικονομική του διάσταση. Μπορεί όμως, σύμφωνα με τον Sen, να μετασκευαστεί στο θεμελιακό «ωφελιμιστικό» ερώτημα της *ευημερίας*.

Ο Sen γνωρίζει, ωστόσο, ότι η πραγματικότητα είναι προφανώς διαφορετική, γεγονός που καθιστά το παραπάνω έργο ιδιαίτερα δύσκολο. Η αυξανόμενη δυσπιστία για τη χρησιμότητα της ηθικής στην οικονομική θεωρία έχει ως αποτέλεσμα την υποχώρηση των «οικονομικών της ευημερίας» προς όφελος των «οικονομικών της πρόγνωσης», καθώς θεωρείται ότι η πραγματική ανθρώπινη δράση εμφορείται από το ιδιωτικό συμφέρον και έτσι οι ηθικές επιταγές ευημερίας απαξιώνονται σε ένα σύνολο

ιδεών χωρίς οικονομικό νόημα (Sen, 2000α: 84-89). Από την άλλη, οι παραδοσιακές προτάσεις των οικονομικών της ευημερίας εκκινούν από το κριτήριο του συνολικού αθροίσματος της ωφελιμότητας που δημιουργείται, ενώ με την εξέλιξη της ηθικής ανάλυσης (με την εξέλιξη δηλαδή των «διαπροσωπικών συγκρίσεων ωφελιμότητας») το κριτήριο αυτό θα πρέπει, κατά τον Sen, να θεωρείται πλέον περιορισμένο. Έτσι, ενώ ο συγγραφέας αποδέχεται την εγγενή ορθολογική-οικονομική βάση της ευημερίας, τονίζει ωστόσο ότι η ωφελιμιστική αντίληψη δεν ανταποκρίνεται στις πραγματικές διαστάσεις των υποκειμενικών κινήτρων, και άρα δεν μπορεί να σταθμίσει επαρκώς τις πτυχές της ίδιας της ευημερίας. Εδώ γίνεται πιο σαφής η αποτυχία της οντολογικής ταύτισης οικονομίας και ηθικής που ο ωφελιμισμός προτάσσει διαμέσου της επίτευξης της ευημερίας, όταν η τελευταία νοείται ως μετρήσιμη συνάρτηση του συνολικού αθροίσματος όλων των ωφελιμοτήτων και ως μια «εκ των αποτελεσμάτων κρίση» των ακολουθητέων πρακτικών (συνεπειοκρατική λογική). Στον βαθμό που η οικονομία και η ηθική ενοποιούνται στο επίπεδο της ευημερίας, η οντολογική-αξιολογική τους διαφορά παύει να υφίσταται, καθώς ο εργαλειακός χαρακτήρας των οικονομικών ωφελειών αυτο-νομιμοποιείται ως ηθικός, χωρίς την ανάγκη κάποιου εξωτερικού αξιολογικού ερείσματος (κοινωνικές σχέσεις).

Τα άμεσα ενδιαφέροντα του Sen στο επίπεδο αυτό δεν κατευθύνονται προς την έρευνα εκείνων των κοινωνικών μεταβλητών που νοηματοδοτούν με περισσότερη σαφήνεια την ηθική συμπεριφορά και τα αποτελέσματά της (σύστημα δικαιοσύνης). Είναι, ωστόσο, σημαντικό να τονισθεί (κάτι που ο Sen φυσικά δεν αγνοεί) ότι οι αντιδράσεις απέναντι στην πρωτοκαθεδρία μιας φυσικής ηθικότητας ή σκληρότητας της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, μέρος των οποίων αποτελεί και η παράδοση του ωφελιμισμού, διαπνέονται από μια διαφορετική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας.⁶

Σε αντίθεση, επομένως, με μια μεταφυσική ή δεοντοκρατική θεμελίωση της δικαιοσύνης, η έμφαση που συχνά αποδίδει ο ωφελιμισμός στην εκπλήρωση –ως ηθική πολιτική πράξη– των επιθυμιών, έστω και διαμέσου συγγενών εννοιών, όπως η ευτυχία, παραβλέπει ή παρερμηνεύει τον σχεσιακό-κοινωνικό χαρακτήρα του ίδιου του κριτηρίου ωφέλειας.⁷ Οι επιθυμίες είναι ένας εξαιρετικά αστάθμητος και χρονικά ευμετάβλητος παράγοντας, που διαφοροποιείται ανάλογα με την οικονομική-κοινωνική θέση του ατόμου ή ακόμη και με το σύστημα αξιών που αποδέχεται. Το γεγονός αυτό και μόνο καθιστά ιδιαίτερα επίπονη κάθε προσπάθεια κατασκευής ενός κοινού αξιολογικού κριτηρίου αποτίμησης της ευημερίας.⁸ Σε κάθε περίπτωση, και μπορούμε προς το παρόν να αρκεστούμε σε αυτήν τη διαπίστωση, «το συγκεκριμένο πρόβλημα της επίδρασης των τυχαίων συγκυριών στη μέτρηση της ωφελιμότητας είναι μόνο μια αντανάκλαση ενός πιο βασικού προβλήματος, δηλαδή του ανεπαρκούς βαθμού του κριτηρίου της ευτυχίας ή της εκπλήρωσης των επιθυμιών για την αξιολόγηση της ευημερίας ενός ατόμου» (Sen, 2000α: 79).

3. Δικαιώματα και περιορισμοί της δικαιοσύνης

Εάν η ανεπάρκεια του κριτηρίου της ευτυχίας απορρέει από την έλλειψη ενός ενοποιητικού, λιγότερο σχετικιστικού παράγοντα, ποιος ακριβώς θα μπορούσε να είναι ο ρόλος της θεωρίας των *θεμελιακών δικαιωμάτων*; Σε σχέση με το ερώτημα αυτό, ο Sen παρατηρεί καταρχάς ότι η επίδραση του ωφελιμισμού είχε ως αποτέλεσμα την απόρριψη της σημασίας της θεωρίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για τα οικονομικά της ευημερίας. Η αντίδραση απέναντι στην εγγενή φυσικότητα των δικαιωμάτων ή στη δεοντολογική επίκληση του μεταφυσικού τους περιεχομένου οδήγησε στην αντιμετώπισή τους με καθαρά κανονιστικά κριτήρια. Για τον Sen, αντίθετα, τα δικαιώματα δεν πρέπει να προσεγγίζονται εργαλειακά, ως νομικές οντότητες, αλλά και ως εγγενή στοιχεία της οικονομικής ανάλυσης. Η επικρατούσα αντίληψη (Nozick, 1974) αντιμετωπίζει τα δικαιώματα με «δεοντολογικούς όρους», όπου το ηθικό αίτημα ικανοποιείται στα πλαίσια ενός συστήματος εξαναγκασμών και κανονιστικής συστηματοποίησης⁹.

Εντούτοις, ένα σύστημα κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων βασισμένων σε μια εθιμική κατά το μέγιστο κοινωνική ηθικότητα δεν λειτουργεί απαγορευτικά στην ουσιαστική και όχι τυπική ενσωμάτωση των θεμελιακών δικαιωμάτων στην εκτίμηση των επιδιωκόμενων οικονομικών και πολιτικών αποτελεσμάτων. Τούτο θα ήταν βέβαια δυνατό μόνο εφόσον η λογική του καταναγκασμού που διέπει τα συστήματα δικαίου δώσει τη θέση της σε μια συλλογική αξία ηθικής *υποχρέωσης*.

Εκτός όμως από το παραπάνω λογικο-αναλυτικό επιχείρημα, ο Sen εντοπίζει την πιθανότητα υπέρβασης του δεοντολογικού ερμηνευτικού σχήματος πρώτιστα στην ανάλυση του δικαιώματος της ελευθερίας. Για τον συγγραφέα υπάρχουν δύο θεμελιακές διαστάσεις που διέπουν το δικαίωμα της ελευθερίας: Η διάσταση της ευημερίας και η διάσταση της δράσης (Sen, 2004: 104-112). Από τη σκοπιά της ευημερίας, η προοπτική της ελευθερίας μπορεί να εφαρμοστεί τόσο αξιολογικά, όσο και πρακτικά, όταν λαμβάνονται υπόψη τα επιζητούμενα επιτεύγματα. Η σκοπιά της δράσης δεν θα πρέπει να είναι «αποκλειστικά» προσανατολισμένη στην επίτευξη ιδίου συμφέροντος, καθώς η μέτρηση του συμφέροντος και κατ' επέκταση των επιθυμιών δεν αντανακλά απαραίτητα την πραγματική αξία που αποδίδει ένα άτομο στις ενέργειές του. Πόσο μάλλον όταν οι πραγματικές αξίες είναι πάντα σχετικές, δεδομένων των περιορισμών που επιβάλλουν αντίζοες συνθήκες, ιδιαίτερα στο επίπεδο των διαπροσωπικών συγκρίσεων ευημερίας¹⁰. Εξάλλου, η επίτευξη του ίδιου συμφέροντος μπορεί να πραγματώνεται σε μια πολύ διαφορετική και ευρύτερη βάση από εκείνη της ατομικής κατανάλωσης.

Με αυτόν τον τρόπο, οι αναγκαστικοί περιορισμοί θεσμικής προέλευσης του δεοντοκρατικού μοντέλου δίνουν τη θέση τους σε ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές οριοθετήσεις, προερχόμενες έσωθεν του κοινωνικού, και άρα πάντοτε σε θέση να αποδυναμώνουν (σχετικοποιώντας) την εγκυρότητα του στατιστικού-επιμεριστικού παραδείγματος των δικαιωμάτων. Η αποδυνάμωση αυτή δεν απορρέει φυσικά από έναν άκρατο σχετικισμό της άτυπης λειτουργικότητας της κοινωνίας, αλλά και από το ίδιο το υπόδειγμα των δικαιωμάτων ως νομικών «υποχρεώσεων» ή απαγορεύσεων. Επιπρόσθετα, η ταύτιση των δικαιωμάτων της ελευθερίας και της ισότητας με τα μέσα πραγμάτωσής τους δυσχεραίνει σε σημαντικό βαθμό την πιθανότητα θεώρησης των δικαιωμάτων αυτών στην οντολογική, αλλά και ιστορική τους αυθυπαρξία. Παράλληλα, ανεπαρκής ως προς την προσέγγιση των ηθικών προβλημάτων κρίνεται και η δεοντοκρατική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η ουσιαστική λειτουργία των δικαιωμάτων δεν είναι τόσο η αποτίμηση των αποτελεσμάτων των ακολουθούμενων πολιτικών, όσο η θέσπιση περιορισμών (και κατ' ακολουθία η προστασία των δικαιωμάτων) της ανθρώπινης δράσης και συμπεριφοράς.¹¹ Όπως είναι επόμενο, οι «ακραίες» αυτές εκδοχές μεθοδολογικής θεμελίωσης της ηθικής και των δικαιωμάτων αντανακλώνται και στη σύγχυση που συχνά συνοδεύει τη διάκριση ελευθερίας και ισότητας.

Έχοντας ως απώτερο στόχο την ανάδειξη των πλασματικών πτυχών της αντίθεσης ανάμεσα στην ελευθερία και την ισότητα, ο Sen προσεγγίζει το δεύτερο δικαίωμα με το ερώτημα: «Ισότητα ως προς τι;». Οι απαντήσεις στο ερώτημα αυτό είναι πολλές και συχνά αντιμαχόμενες, καθώς η κάθε μια αναγνωρίζει διαφορετικά «κομβικά σημεία» κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων αναπτύσσονται οι μεθοδολογικές και οι πρακτικές αξιώσεις της ισότητας. Αποτέλεσμα αυτής της συνθήκης είναι ότι η απαίτηση ισότητας σε ένα συγκεκριμένο πεδίο κοινωνικών διαδικασιών πιθανόν να συνεπάγεται την αποδοχή ανισότητας σε άλλους «περιφερειακούς» χώρους (Sen, 2004: 45-57).

Η ανθρώπινη ποικιλομορφία, από την οποία πηγάζουν οι διαφορετικές σταθμίσεις της ισότητας, δεν θα πρέπει, κατά τον Sen, να αποτελεί δυσκολία, αλλά θεμελιακή πλευρά του μελήματος για ισότητα. Στη βάση παραδοσιακών θεωρητικών προσεγγίσεων αυτού του προβλήματος (ωφελιμισμός, θεωρίες ελευθεριακότητας), ο Sen συγκροτεί ένα καινοτόμο πεδίο θεωρητικών συσχετισμών, που εκτείνεται από τη σχέση ισότητας και δικαιοσύνης στην απομυθοποίηση της συμβατικής αντίληψης της φτώχειας και στη μελέτη εξειδικευμένων επιμέρους περιοχών, όπως η κοινωνική πολιτική, το εισόδημα και οι

κοινωνικές τάξεις. Συνεκτικό στοιχείο των θεωρήσεων αυτών είναι η πίστη του συγγραφέα στη δυνατότητα διαμόρφωσης μιας διαφορετικής αντίληψης για την ισότητα. Επαναπροσδιορίζοντας τα σύγχρονα πλαίσια συζήτησης για τη συγκρουσιακή συνύπαρξη των δικαιωμάτων της ισότητας και της ελευθερίας, ο Sen τοποθετείται εμφανώς ενάντια σε κάθε μέθοδο διαχωρισμού των δικαιωμάτων αυτών. Ως συνέχεια της κεντρικής τοποθέτησης που διατρέχει το σύνολο σχεδόν των έργων του, ότι δηλαδή η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη και ευημερία πραγματώνονται μόνο εντός των ηθικών ορίων που θέτουν οι αξιώσεις περί ελευθερίας, ο Sen διαπιστώνει ότι παράγοντες όπως η διαφορετικότητα των αξιών στη στάθμιση αγαθών δεν πρέπει να συνεπάγονται μια πλασματική σύγκρουση ανάμεσα στην ελευθερία και την ισότητα.

Τα διαφορετικά επίπεδα έμφασης που κάθε φορά αποδίδονται είτε στην ισότητα (π.χ. ως προς την πραγμάτωση συγκεκριμένων ελευθεριών και όχι άλλων) είτε στην ελευθερία είναι μια συνθήκη που δεν θα έπρεπε να επιδρά ανασταλτικά στην προοπτική επαρκούς «στάθμισης» ή θέσπισης κριτηρίου εδραίωσης των δικαιωμάτων (στη μέτρηση της φτώχειας, για παράδειγμα) και κατά συνέπεια εδραίωσης της ίδιας της δικαιοσύνης. Για τον Sen, ο πρακτικός προσδιορισμός των θεμελιακών δικαιωμάτων θα έπρεπε να απελευθερωθεί από τα δεσμά της πλασματικής διαμάχης ανάμεσα στην αξία της ελευθερίας και σε εκείνη της ισότητας, καθώς και από τους περιορισμούς που θέτει η ταύτιση των δικαιωμάτων αυτών με τα *μέσα* πραγμάτωσής τους (Rawls), (Sen, 2004: 45-57) αλλά και τους συμβατικούς δείκτες μέτρησης (π.χ. των «ορίων» της φτώχειας και του εισοδήματος), (Sen, 2004: 167-187, 2006α: 129-154).

Στο φιλοσοφικό-μεθοδολογικό επίπεδο (πρώτος περιορισμός της δικαιοσύνης), ο Sen διαφοροποιείται ξεκάθαρα τόσο από την ελευθεριακή, «αντι-εξισωτική» θεωρία (Nozick), η οποία δίνει περισσότερη έμφαση στην ελευθερία δράσης, όσο και από τις θεωρίες που είναι προσηλωμένες στα αιτήματα ισότητας (Tawney, 1931, Mead, 1976). Η συμβολή του συγγραφέα στην κριτική αυτής της διαμάχης, η οποία διατρέχει σε μεγάλο βαθμό την παράδοση της πολιτικής θεωρίας, έγκειται στη μετατόπιση του θεμελιακού αυτού ερωτήματος από τον αναπόφευκτο χώρο των κοινωνικών και δια-ατομικών σταθμίσεων ανάμεσα στην ισότητα και την ελευθερία στη συμπληρωματικότητα που διέπει τα δύο συστήματα αξιών. Χωρίς να αρνείται την εγγενή αντιφατικότητα που εμπεριέχει η ελευθερία ως προς την ισότητα και αντίστροφα, ο Sen πρεσβεύει ότι είναι εξίσου ρεαλιστικό να θεωρήσουμε πως από τη στιγμή που η ελευθερία δράσης, για παράδειγμα, εκλαμβάνεται ως το κυρίαρχο δεδομένο, το αμέσως επακόλουθο ερώτημα εστιάζεται στη «διανομή» της ελευθερίας αυτής (*πόση* ελευθερία, *πώς* και *σε ποιον*). Εμφανίζονται, επομένως, ζητήματα της ισότητας τα οποία αποδίδουν περιεχόμενο στο πρωταρχικό αίτημα ελευθερίας. Η ισότητα των ελευθεριών δράσης είναι εδώ ταυτόσημη με την ελευθερία δράσης. Προφανώς ισχύει και το αντίστροφο, όπου η ισότητα αφορά σε ένα συμπληρωματικό, ωστόσο *δομικό* επίπεδο, την ισότιμη «πρόσβαση» στην ελευθερία. Για τον Sen, επομένως, η ισότητα και η ελευθερία δεν είναι απλά δύο πραξολογικές κατηγορίες, οι οποίες συνυπάρχουν σε ένα σύστημα αμοιβαίου αποκλεισμού. Τουναντίον, «η ελευθερία δράσης ανήκει στα πιθανά *πεδία εφαρμογής* της ισότητας, ενώ η ισότητα ανήκει στα πιθανά *σχήματα διανομής* της ελευθερίας δράσης» (Sen, 2004: 59).

Σε ό,τι αφορά τον δεύτερο περιορισμό, εστιάζοντας ειδικά στο ζήτημα της σχέσης ελευθερίας και δικαιοσύνης, ο Sen στρέφεται σε διαφορετική κατεύθυνση από εκείνη του Rawls. Αν η ίση διανομή των «πρωταρχικών αγαθών» (δικαιώματα, ελευθερίες, ευκαιρίες, εισόδημα, πλούτος, συνθήκες αυτοσεβασμού) (Rawls, 1972: 62)¹² είναι το κύριο μέλημα της προσέγγισης που εστιάζει στην ισότητα των *ευκαιριών*, το ερώτημα της ελευθερίας μπορεί να απαντηθεί εύλογα από την ανάλυση της ισότητας στη δικαιοσύνη και στην ελευθερία που απολαμβάνουν οι άνθρωποι συνολικά. Αυτό όμως είναι ένας αφαιρετικός αποπροσανατολισμός από την αρχική επικέντρωση στα επιθυμητά αποτελέσματα της επιδίωξης ισότητας ανάμεσα στα πρωταρχικά αγαθά. Και τούτο γιατί τείνει στο να εξομοιώσει την ελευθερία με τα κοινωνικά αγαθά, ενώ τα τελευταία εμφανίζονται σύμφωνα με τον παραπάνω συλλογισμό ως *μέσα*

της ελευθερίας παρά ως η ελευθερία καθεαυτή¹³. Ταυτόχρονα, η ελευθερία θα έπρεπε να διακριθεί και από τα *επιτεύγματα*, καθώς τα τελευταία αποτελούν φυσικό επακόλουθο της ιδιοποίησης και χρήσης των *μέσων* (Sen, 1990: 113-118). Με αυτήν την έννοια, το αίτημα της ελευθερίας δεν «αδικείται», όταν η έμφαση μετατοπισθεί από τα μέσα στην έκταση της ελευθερίας και συγκεκριμένα στη συνεχώς διευρυνόμενη ισότητα σε σχέση με την ελευθερία επιδίωξης των σκοπών, κάτι που δεν απορρέει αναγκαστικά από την ισότητα νομής των πρωταρχικών αγαθών.

Ο Sen δικαιολογεί την παραπάνω διαπίστωση με την παρατήρηση ότι, παράλληλα με την ποικιλομορφία των στόχων που θέτουν οι άνθρωποι, υπάρχουν παραλλαγές ως προς τη δυνατότητα που έχουν να μετατρέψουν τους πόρους (πρωταρχικά αγαθά) σε ελευθερίες. Οι παραλλαγές αυτές σχετίζονται με χαρακτηριστικά όπως το φύλο, η ηλικία και η γενετική κληρονομικότητα και προσδιορίζουν διαφοροποιημένες δυνάμεις, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι μια εξισωτική κατανομή των πρωταρχικών αγαθών είναι ενδεχομένως εφικτή.

Ο τρίτος περιορισμός πραγμάτωσης της δικαιοσύνης προέρχεται από την περιοριστική οπτική που επιβάλλει η αποτίμηση της ισότητας στη βάση των υλικών αποδοχών, όπως αυτές μπορούν να ορισθούν στατιστικά από το εισόδημα. Ο Sen παραδέχεται καταρχάς ότι το πεδίο της ισότητας των εισοδημάτων είναι δύσκολο –αν όχι αδύναμο– να παρακαμφθεί, εξαιτίας της μεγαλύτερης και ευκολότερης διαθεσιμότητας στατιστικών δεδομένων έναντι άλλων τύπων δεδομένων. Παρά ταύτα, η προσήλωση στο κατά κεφαλήν ποσοστό ως μέτρο φτώχειας μπορεί να αποπροσανατολίσει την προσέγγιση από την ανάλυση της μεγαλύτερης εξαθλίωσης των φτωχότερων μεταξύ των φτωχών, και να τη στρέψει στην επικέντρωση στους πλουσιότερους μεταξύ αυτών. Άλλωστε, η ιδιόζουσα μορφή των κοινωνικών προβλημάτων στις χώρες της Δύσης, όπως τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας σε περιοχές της Νέας Υόρκης παρόμοια με εκείνα του Μπανγκλαντές, δεν φαίνεται να μετριάξει την παραπάνω σύγκριση στη βάση της διαφοράς εισοδημάτων. Με άλλα λόγια, ο βαθμός στέρσης των δυνατοτήτων μπορεί να είναι υψηλός και σε συνθήκες εθνικής αφθονίας. Σε κάθε περίπτωση, για τον Sen η φτώχεια προσδιορίζεται κυρίως μέσα από συνθήκες συνεχούς στέρσης βιολογικών και κοινωνικών αναγκαιοτήτων, αφορά δηλαδή τα κατώτερα τμήματα της στατιστικής και είναι δηλωτική των πραγματικών λειτουργικών διαφορών μεταξύ των φτωχών. Η στέρση αυτού του τύπου δεν αποτυπώνεται εξαντλητικά στη στατιστική του εισοδήματος ή του «ορίου» της φτώχειας¹⁴.

Οι παραπάνω «αντιξοότητες» στην πραγμάτωση της δικαιοσύνης προέρχονται από τη σύγκυση που μπορεί συχνά να προκαλέσει η ταύτιση των δικαιωμάτων της ελευθερίας και της ισότητας με τη μηχανιστική-θετικιστική τους διάσταση. Οι προτάσεις του Sen καταφέρνουν, παρ' όλα αυτά, να υπερβούν τα συμβατικά όρια της πολιτικής επιστήμης και φυσικά της οικονομίας και εκτείνονται σε κοινωνιολογικές, ανθρωπολογικές και ιστορικές θεωρήσεις. Πέρα όμως από αυτή τη γενική συνθήκη, γίνεται φανερό η ειδικότερη προσπάθεια του Sen να προσδιορίσει με μεγαλύτερη ευκρίνεια τα όρια «δικαιοδοσίας» ή αυτονομίας της ηθικής και της οικονομίας διαμέσου μιας δημιουργικής συγκριτικής σύζευξης τους εντός του κοινωνικού χώρου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Με αυτόν τον τρόπο, η ποιοτική «διαφορά» του αξιολογικού υπόβαθρου οικονομίας και ηθικής διατηρείται στην «ενότητα» των δικαιωμάτων, εφόσον θα ήταν αδύνατο να υποστηριχθεί ότι τα δικαιώματα μπορούν, κάτω από την πίεση κοινωνικών ετεροτήτων, να αποκοπούν από τη συνεπειοκρατική τους διάσταση, και ειδικότερα από την αναγκαιότητα για αποτελεσματική, θεσμική και υλική περιχαράκωση. Για παράδειγμα, οι περιορισμοί των δικαιωμάτων της ελευθερίας και της ισότητας, καθώς και η φαινομενική τους ασυμβατότητα, η οποία αρχικά εντοπίζεται στο μεθοδολογικό επίπεδο της φιλοσοφίας, αντανακλώνται ταυτόχρονα στους κοινωνικούς περιορισμούς της αναδιανεμητικής (εισόδημα) και παραγωγικής διαδικασίας (εργασία-πτώχεια).

Υπό μια άλλη οπτική, διακρίνεται εδώ η παρακαταθήκη του Rawls, και συγκεκριμένα η προτροπή του για την προσέγγιση της δικαιοσύνης μέσα από μια ερμηνευτική διερεύνηση του κοινωνικού χώρου. Για τον Sen, η επανασύνδεση του αυτόνομου γνωστικού χώρου της οικονομίας με την «ηθική» των δικαιωμάτων προϋποθέτει μια θεωρία της κοινωνίας. Έτσι, τίθενται προβληματισμοί για την επίδραση και τον ρόλο διακριτών και αντικρουόμενων συστημάτων πολιτειακής συγκρότησης και κοινωνικών αξιών στη διαμόρφωση ισονομιστικών συστημάτων δικαιωμάτων. Πρόκειται για εκείνο το πλέγμα κοινωνικών «καταναγκασμών» που αντιπαρατίθενται στις ατομικές ελευθερίες άλλοτε κατά τρόπο περιοριστικό και άλλοτε λειτουργώντας ως αναγκαία προϋπόθεσή τους. Θα πρέπει, επομένως, να ερευνηθούν αναλυτικά και στους συσχετισμούς τους όλες οι συνιστώσες που συν-διαμορφώνουν τόσο το πολιτισμικό όσο και το εμπειρικό πλαίσιο των συλλογικών και ατομικών δικαιωμάτων.

4. Ελευθερία και κοινωνικές διευθετήσεις

Η επικέντρωση στον περιβάλλοντα χώρο των κοινωνικών διαρθρώσεων που χαρακτηρίζει την κριτική στάση του Sen απέναντι στους περιορισμούς των δικαιωμάτων επιτρέπει στην ανάλυσή του να επεκτείνει τη μεθοδολογική της εμβέλεια και εκτός του ωφελμιστικού, πολιτικο-θεωρητικού προγράμματος. Η πραγματική, κατά τον Sen, συμβολή του προγράμματος αυτού υπήρξε η επανεξέταση του ηθικού προβλήματος με όρους δι-ατομικών διαφορών και συγκρίσεων.¹⁵ Η επιλεκτική όμως στροφή προς τον χώρο των κοινωνικών διευθετήσεων δεν αρκείται στη διαπίστωση διαφορών, αλλά εκτείνεται και στη λειτουργία της ίδιας της οικονομίας. Αφορά κυρίως την (ομολογουμένως ισχνή) πιθανότητα μετατόπισης του μεθοδολογικού παραδείγματος της οικονομίας από ένα σύστημα *αναγκών* (λογικής ατομικής στάθμισής τους), στο οποίο είναι εν πολλοίς προσανατολισμένη η σύγχρονη οικονομία, σε ένα κοινωνικό πλαίσιο αποτελεσματικής άσκησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο διαφορετικός αυτός προσανατολισμός δεν μπορεί παρά να περιλαμβάνει και τις ελευθερίες της ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας. Πιο ουσιαστικά, όμως, αφορά το σύνολο των «εργαλειακών» δικαιωμάτων: οικονομικές ευκαιρίες, εισόδημα, πολιτικές ελευθερίες και εγγυήσεις διαφάνειας προσδιορίζονται πάντα αναφορικά με το πλήθος των κοινωνικών και πολιτικών δεδομένων, τα οποία δεν εξαντλούνται στο κράτος και τις αγορές, αλλά περιλαμβάνουν το σύστημα δικαιοσύνης, τα πολιτικά κόμματα, τα μέσα ενημέρωσης, ομάδες δημοσίου συμφέροντος, μη κυβερνητικούς οργανισμούς, και κρίνονται ως οι κατεξοχήν φορείς κοινωνικών αλλαγών.

Με αυτές τις θεωρητικές προϋποθέσεις, η φιλοσοφική διαπραγμάτευση της συμπληρωματικότητας ηθικής και οικονομίας υλοποιείται για τον Sen στον κοινωνικό-εμπειρικό συσχετισμό ελευθερίας και ανάπτυξης. Μια πρώτη παραδοχή εδώ είναι ότι η οικονομική και τεχνολογική *ανάπτυξη* –ως συνάρτηση της *ευημερίας*– απαιτεί την απομάκρυνση κεντρικών πηγών ανελευθερίας. Παράλληλα, η ελευθερία τίθεται ως βασική προϋπόθεση της προόδου για δύο λόγους: Πρώτον, γιατί η αποτίμηση των αποτελεσμάτων της ανάπτυξης αφορά τη μελέτη της διακύμανσης της διεύρυνσης ή του περιορισμού των ελευθεριών και, δεύτερον, γιατί η επίτευξη της ανάπτυξης εξαρτάται άμεσα από την ελευθερία του δρώντος (Sen, 2006α: 71-91). Ο προτεινόμενος συσχετισμός ελευθερίας και ανάπτυξης δεν έχει απλά αιτιακό χαρακτήρα, δεν αναφέρεται μόνο στη συμβολή της πολιτικής συμμετοχής και των πολιτικών ελευθεριών στην αύξηση του ΑΕΠ και της εκβιομηχάνισης, αλλά αναγνωρίζει την αμοιβαία δομική αλληλεξάρτηση αυτών των κατευθυντήριων γραμμών κοινωνικής δράσης.

Συγκεκριμένα, ο Sen παρατηρεί ότι οι θεμελιακές κοινωνικές και πολιτικές ελευθερίες μπορούν να θεωρηθούν αυτόνομα, στην αξιολογική τους αυθυπαρξία, και όχι σε συνάρτηση με την ιδιότητά τους ως εργαλείων οικονομικής αποτελεσματικότητας. Ως αυθύπαρκτες αξιολογικά συνιστώσες της δι-

καιοσύνης, τα δικαιώματα δεν «αποδεικνύονται», αλλά η σημασία τους είναι *εγγενής* (Sen, 2006a: 301). Η αξιολογική αυτονομία της ελευθερίας αφορά με τη σειρά της τη συνύπαρξη συστατικών και εργαλειακών στοιχείων, όπου η ελευθερία εξαρτάται τόσο από τις *διαδικασίες* άσκησης δικαιωμάτων (π.χ. διαδικασία συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων) όσο και από τις *ευκαιρίες* που είναι δυνατές στα πλαίσια δεδομένων κοινωνικών και ατομικών συνθηκών (Sen, 2006a: 51-54).

Είναι όμως σημαντικό να σημειώσουμε ότι ένα τέτοιο προνόμιο αυτονομίας των δικαιωμάτων από την ιδιότητά τους ως μέσων της οικονομικής ανάπτυξης δεν θα είχε επίσης κανένα λογικό νόημα, εάν δεν συνδεόταν με την επίτευξη υψηλών δεικτών «ποιότητας ζωής», η οποία, ενώ εξαρτάται άμεσα από τα επίπεδα οικονομικής δυναμικότητας, δεν ταυτίζεται με αυτά.¹⁶ Η αξιολογική αυτονομία των δικαιωμάτων διατηρείται στον βαθμό που το εισόδημα και ο πλούτος ενσωματώνονται σε μια ευρύτερη και επαρκέστερη εικόνα επιτυχιών και στερήσεων. Οι τελευταίες εξαρτώνται από τον εκάστοτε συσχετισμό ατομικών ελευθεριών και κοινωνικών διευθετήσεων. Αν και ο Sen συχνά επισημαίνει την προτεραιότητα των κοινωνικών διευθετήσεων στη διαμόρφωση κοινωνικών ελευθεριών, είναι ωστόσο φανερό ότι απώτερο στόχο της δομικής αυτής συνθήκης αποτελεί η συνεχής επέκταση των ελευθεριών σε όλους τους χώρους της κοινωνικής και ατομικής δράσης.¹⁷ Είναι επίσης αναγκαίο να σταθμίζεται αμφίδρομα και ο ρόλος των ατομικών ελευθεριών, τόσο στη βελτίωση των ιδιωτικών μορφών ζωής όσο και στη διαμόρφωση κατάλληλων και αποτελεσματικών κοινωνικών διευθετήσεων. Σε κάθε περίπτωση, η αυτο-αναφορά στην αξιολογική αυτονομία των δικαιωμάτων δεν υποκαθιστά (ως κατεξοχήν ιδεατός χώρος) την προσπάθεια εύρεσης ενός συνεκτικού χώρου αντικειμενικής-πληροφοριακής βάσης της καιοσύνης. Οι δυσκολίες που προκύπτουν από μια τέτοια προσπάθεια είναι πολλές.

Όπως γνωρίζουμε ήδη, στο επίπεδο της θεωρίας, η ασυμμετρία μεταξύ των πληροφοριακών βάσεων των θεωριών του ωφελιμισμού και της ελευθεριακότητας (*libertarianism*)¹⁸ αποτυπώνεται στη διαφορετική έμφαση που αποδίδεται αντίστοιχα είτε στις πληροφορίες δι-ατομικών επιπέδων ευτυχίας, ευχαρίστησης και ικανοποίησης,¹⁹ είτε στις πληροφορίες που προέρχονται από τη συμμόρφωση ή μη στο ισχύον κοινωνικό και τυπικό κανονιστικό πλαίσιο για την ελευθερία και τα ανθρώπινα δικαιώματα (κοινωνικές διευθετήσεις). Εξετάζοντας τα πλεονεκτήματα και τις δυσκολίες των παραπάνω θεωριών της καιοσύνης (συμπεριλαμβανομένης της θεωρίας των «πρωταρχικών αγαθών» του Rawls), ο Sen προτείνει έναν εναλλακτικό, πλην όμως συμπληρωματικό χώρο διαπραγμάτευσης των κριτηρίων καιοσύνης, εκείνο των πραγματικών *δυνατοτήτων* που έχει κάθε άτομο για να επιλέξει τη ζωή που έχει λόγο να εκτιμά (Sen, 2006a: 114, 1990: 112).

Επεκτείνοντας κατά κάποιο τρόπο προηγούμενες αναφορές για τον ρόλο των κοινωνικών *ευκαιριών* στην αξιολόγηση επιπέδων ευημερίας, ο Sen αναπτύσσει μια διαμεσολαβητική εννοιολόγηση της ελευθερίας, επικεντρωμένης στο *άτομο*. Προκειμένου να υπερβεί τους μονιστικούς υπαινιγμούς είτε της αυθαιρεσίας της ελευθερίας της ψυχικής υποκειμενικότητας, είτε του καταναγκαστικού χαρακτήρα της τυπικής-συλλογικής ισότητας των δικαιωμάτων, ο Sen εισάγει τη μεταβλητή των *δυνατοτήτων* ως «την ουσιαστική ελευθερία να επιτυγχάνει κανείς εναλλακτικούς συνδυασμούς λειτουργιών (ή, για να το θέσουμε λιγότερο τυπικά, η ελευθερία να επιτυγχάνει ποικίλους τρόπους ζωής)» (Sen, 1990: 114). Στον βαθμό που οι δυνατότητες νοούνται στην ατομική τους διάσταση, η κοινωνική-κανονιστική τους σημασία είναι ακολούθως καθορισμένη από το εκάστοτε πολιτικό ή πολιτισμικό πλαίσιο κοινωνικών παροχών. Οι *δυνατότητες* των ατόμων παίρνουν έτσι διαφορετικές ιστορικές και πολιτισμικές μορφές, ανάμεσα, για παράδειγμα, σε μια Ευρώπη του κράτους πρόνοιας, που βρίσκει απαράδεκτη την έλλειψη συστηματικής κοινωνικής υποστήριξης των φτωχών και των ανέργων, και στις ΗΠΑ, που δεν θα μπορούσαν ατάραχα να αποδεχθούν διψήφια ποσοστά ανεργίας. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πως η έμφαση στις δι-ατομικές δυνατότητες που πηγάζουν απευθείας ή «αυτόματα» από τις εκάστοτε πολιτικές πρόνοιες και διάρθρωσης των εργασιακών συνθηκών λειτουργεί προς όφελος της μεταβλητής της ελευθερίας και των σχετικιστικών κινδύνων που απορρέουν από αυτή.²⁰

Εντούτοις, η κοινωνική εδραίωση των εν λόγω *δυνατοτήτων* απαιτεί κατά τον Sen, όπως και στην περίπτωση των βασικών αγαθών, μια μέθοδο «στάθμισης», μια πρακτική, πραγματιστική αξιολόγηση των δυνατοτήτων αυτών, κάτι που είναι σαφώς εφικτό στην περίπτωση της μέτρησης των εισοδημάτων. Φυσικά, μπορούμε εδώ να υπενθυμίσουμε τους κινδύνους απολυτοποίησης της τάσης αυτής, ανακαλώντας μια σειρά παραγόντων που σχετικοποιούν την αιτιακή συνάφεια των εισοδημάτων και των πλεονεκτημάτων που απορρέουν από αυτά (δυνατότητες, ελευθερία). Παράγοντες όπως τα διαφορετικά φυσικά χαρακτηριστικά των ατόμων, η περιβαλλοντική ποικιλία και η μεταβαλλόμενη κατανομή πόρων κατά κοινωνική ή οικονομική ομάδα μεταβάλλουν σημαντικά τη σχέση των υλικών προϋποθέσεων της ευημερίας με τις ελευθερίες. Με άλλα λόγια, μεταβάλλουν σημαντικά τις δυνατότητες μετατροπής των εισοδημάτων σε *ικανότητες*. Έτσι, αν οι ελευθερίες που οι άνθρωποι απολαμβάνουν αποτελούν το θεμελιακό κριτήριο δικαιοσύνης, η στάθμιση αυτών των ελευθεριών με όρους πρωταρχικών αγαθών ή πόρων (όπως και οι συνακόλουθες διαπροσωπικές συγκρίσεις στη βάση των αγαθών) δεν επαρκεί ως πληροφοριακή βάση της δικαιοσύνης. Η έμφαση, ωστόσο, στη δημιουργία δυνατοτήτων δεν μπορεί να παρακάμψει τους προβληματισμούς που εγείρονται από τον διττό ρόλο της οικονομικής ανάπτυξης, τόσο ως προϋπόθεσης των δικαιωμάτων, όσο και ως παρεμποδιστικής συνθήκης.

Αντιθέτως, το ειδικό βάρος των δυνατοτήτων και ο ρόλος τους ως κριτηρίων της δικαιοσύνης υποδεικνύουν μια αναθεώρηση της έννοιας της ανάπτυξης και των προοπτικών που συνεπάγονται. Για τον Sen, η παραδοσιακή αντίληψη που νοεί την ανάπτυξη ως μια επιθετική, απορρυθμιστική διαδικασία πρέπει να αντικατασταθεί από την οπτική της «φιλικότητας» της ανάπτυξης στην επέκταση των πραγματικών ελευθεριών που απολαμβάνουν οι άνθρωποι, ήτοι στην επέκταση των πολιτικών ελευθεριών και των δικτύων κοινωνικής ασφάλειας. Η ανάπτυξη της ελεύθερης αγοράς, για παράδειγμα, δεν θα πρέπει να εστιάζεται στα παραγόμενα αποτελέσματα ή τις ωφέλειες που αποφέρουν οι αγορές, εάν σε αυτές τις ωφέλειες δεν περιλαμβάνεται και η *δυνατότητα* ελεύθερης αναζήτησης απασχόλησης. Το γεγονός της «εργασιακής δουλείας» για παράδειγμα, ακόμη και όταν αντισταθμίζεται με υψηλά επίπεδα οικονομικών δυνατοτήτων, συνιστά θεμελιακή στέρση. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει, «η απώλεια της ελευθερίας, όταν απουσιάζει η επιλογή απασχόλησης αλλά και όταν υπάρχει τυραννική μορφή της εργασίας, μπορεί να είναι από μόνη της σημαντική στέρση» (Sen, 2006α: 157). Με αυτό το σκεπτικό, η επιδιωκόμενη αποδοτικότητα των αγορών θα έπρεπε να υπολογίζεται με βάση τις *ατομικές* ελευθερίες μάλλον παρά με βάση τις ωφέλειες.

Η αποτελεσματικότητα της ελεύθερης λειτουργίας των αγορών θα πρέπει επομένως να αντιμετωπίζεται *ταυτόχρονα* με τα προβλήματα ανισότητας των ευκαιριών (ατομικές ελευθερίες), ιδιαίτερα όταν η παρέμβαση (από το κράτος πρόνοιας) στην αγορά μπορεί να αποδυναμώνει τα επιτεύγματα της αποδοτικότητας (Sen, 2006α: 164). Αντίστροφα, η ελλιπής ή μηδανική παρέμβαση του κράτους στη λειτουργία της αγοράς και η έμφαση στον δημοσιονομικό συντηρητισμό έχουν συχνά αρνητικό κοινωνικό αντίκτυπο. Ειδικότερα, στο επίπεδο της δημοσιονομικής διαχείρισης, η προτροπή του Sen εστιάζεται ακολούθως στην *ταυτόχρονη* ή συμπληρωματική λειτουργία των κοινωνικών δημόσιων δαπανών (οι οποίες εγγυώνται τη δημιουργία και προστασία βασικών ικανοτήτων) με την πολιτική μακροοικονομικής σταθερότητας και διαμόρφωσης μιας ανταγωνιστικής οικονομίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου η δεύτερη τάση είναι σαφώς ισχυρότερη, τα ελλείμματα του προϋπολογισμού δεν υπερβαίνουν εδώ και αρκετό καιρό τα κριτήρια που είχε θέσει ήδη η συμφωνία του Μάαστριχτ για την Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση, δεν υπερβαίνουν δηλαδή το 3% του ΑΕΠ. Ακόμη όμως και με αφετηρία την υπόθεση ότι η δημοσιονομική σταθερότητα και τα χαμηλά ποσοστά ανεργίας αντιμετωπίζουν θετικότερα το ζήτημα της στέρσης της ελευθερίας απασχόλησης, η ίδια υπόθεση δεν ισχύει για την περίπτωση της αντίστοιχης ανάπτυξης επίσημων και άτυπων δικτύων κοινωνικής πρόνοιας. Η Ευρώπη, από την άλλη, που έχει ως προτεραιότητα την αποφυγή του πληθωρισμού, φαίνεται

υποχρεωμένη να ανεχθεί υψηλά ποσοστά ανεργίας και να υστερήσει στο επίπεδο των δυνατοτήτων που άπτονται αντίστοιχων χαμηλών επιπέδων ανεργίας (Sen, 2006α: 185-188).

Ο Sen αντιλαμβάνεται, ωστόσο, ότι η ελευθερία δεν υφίσταται μόνο ως σκοπός της ανάπτυξης, σε σχέση δηλαδή με τις παρεχόμενες κοινωνικά θεμελιακές ατομικές δυνατότητες, αλλά και ως μέσο αυτής, δηλαδή «εργαλειακά». Η διττή ιδιότητα της ελευθερίας ως σκοπού και μέσου της ανάπτυξης δεν πρέπει να ακυρώνει την ποιοτική διαφορά των ηθικών στόχων από τα «τεχνικά» μέσα πραγμάτωσής τους. Οι θεωρητικές και πολιτικές υποθέσεις συνειδητής ή αυτόματης ιεράρχησης των δύο τρόπων δράσης είναι φυσικά πολλές, ενώ η διατήρηση αυτής της διαφοράς θα πρέπει να υφίσταται αντίθετα, ως εγγενής συνθήκη όλων των προβληματισμών που άπτονται των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στην περίπτωση αυτή, η ελευθερία πραγματώνεται από ένα δίκτυο αλληλοεξαρτώμενων επιμέρους ελευθεριών. Είναι εμπειρικά λογικό να υποθέσουμε ότι οι κοινωνικές ευκαιρίες που απορρέουν πρώτιστα από τις διευθετήσεις μιας κοινωνίας για την εκπαίδευση ή την υγεία δεν είναι σημαντικές μόνο για την προώθηση της ατομικής ευτυχίας και της ελευθερίας για μια υγιή ζωή, αλλά και για την πιο αποτελεσματική συμμετοχή των ατόμων σε οικονομικές και πολιτικές δραστηριότητες.²¹ Ικανοποιείται με αυτόν τον τρόπο και το κριτήριο της οικονομικής σταθερότητας, στον βαθμό που η μείωση της ανεργίας την οποία συνεπάγεται η ανάπτυξη δεν αναπτύσσεται δυσανάλογα προς ένα αποτελεσματικό πλαίσιο κοινωνικής πολιτικής που προωθεί και στηρίζεται στις ελευθερίες.

5. Συμπέρασμα

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να αναδείξει το κοινωνικό-πρακτικό υπόβαθρο της πολιτικής και οικονομικής ανάλυσης του Amartya Sen. Το γεγονός ότι το υπόβαθρο αυτό δεν έχει πάντα ρητή υπόσταση στο έργο του καθιστά πιο εμφανή τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ανάγνωσης που προηγήθηκε. Η έρευνα εστίασε την οπτική της στη συμβολή της θεωρίας σύζευξης ηθικής και οικονομίας, με στόχο τη συγκρότηση ενός κοινωνικού περιεχομένου των δικαιωμάτων της ελευθερίας και της ισότητας. Στο πρώτο μέρος εξετάστηκε το δομικό ερώτημα της αξιολογικής αυτονομίας της ηθικής και της οικονομίας. Σε αντίθεση με την οικονομική, η ηθικο-πολιτική πράξη δεν εμφορείται αναγκαστικά από ορθολογικά στοιχεία της βούλησης. Με τη σειρά της, η προσήλωση στην αυτονομία του ηθικού ή οικονομικού χώρου, όταν μεταφραστεί με όρους κοινωνικών σχέσεων (πολιτική δικαιωμάτων, οικονομική ανάπτυξη), ενέχει τους εξής κινδύνους: Από τη σκοπιά της οικονομίας, την εξουδετέρωση κάθε ηθικού προσανατολισμού της αναπτυξιακής προοπτικής (*ιδιον συμφέρον*) και από τη σκοπιά της ηθικής, τη «φυσικοποίηση» των δικαιωμάτων και τη συνακόλουθη καταδίκη κοινωνικών και πολιτικών μηχανισμών που διαφθείρουν τη «φυσική αγαθότητα» του ανθρώπου. Εντούτοις, εξετάζοντας τις κοινωνικές συνθήκες κάτω από τις οποίες μορφοποιούνται οι παραπάνω οντολογικοί σχηματισμοί, ο Sen διαπιστώνει ότι είναι εμπειρικά και πολιτικά δυνατή μια διαφορετική αντίληψη «αμοιβαιότητας» της μετα-λογικής διάστασης της ηθικής και της ορθολογικής ουδετερότητας της οικονομίας (κεφάλαια 2 και 3). Αυτή η αμοιβαιότητα εντοπίζεται στον χώρο των δικαιωμάτων, έναν χώρο κατεξοχήν πολιτικό, εφόσον εκεί ενσαρκώνεται το ηθικό περιεχόμενο της ιστορικής πράξης. Επιπλέον, στην έρευνα διαπιστώθηκε ότι η αναζήτηση ενός κοινού σημείου αναφοράς, μιας ενιαίας θεωρίας ή κριτηρίου αξιολόγησης του «επιπέδου» άσκησης των δικαιωμάτων είναι συχνά μια μάταιη, αν όχι παρακινδυνευμένη προσπάθεια. Παράγοντες όπως η ανθρώπινη φυσική και κοινωνική ποικιλομορφία, το θεσμικό και πολιτισμικό περιβάλλον, οι πολιτικές και θεωρητικές παραδόσεις μεταβάλλουν σημαντικά την ελευθερία μετατροπής των όποιων μορφών αγαθών σε δυνατότητες.

Σε ένα θεσμικό επίπεδο, η εγγενής μεταβλητότητα των δυνατοτήτων αυτών (από άτομο σε άτομο) σε τίποτε δεν αντιμάχεται την αναγκαιότητα συστηματοποίησης του περιεχομένου των δικαιωμάτων. Οι

κανονιστικές καταβολές του όρου δεν αίρουν τον ομολογουμένως ιστορικά και υποκειμενικά καθολικό-τερο όρο της ηθικής. Με αυτή την έννοια, είναι αναγκαίο να ξεχωρίσουμε ανάμεσα στη νόμιμη δεσμευτικότητα των δικαιωμάτων και την κοινωνική δεσμευτικότητα της ηθικής, κάτι που πιθανόν να ξεδιαλώνει δυσχέρειες οι οποίες προκύπτουν από την εδραιωμένη εξομίωση ενός συστήματος δικαίου με ένα σύστημα *κανονιστικών* (προτιμήσεις-ευημερία) και όχι *ηθικών* υποχρεώσεων. Επιπρόσθετα, η προτεραιότητα της αυτονομίας μιας έννοιας ηθικών υποχρεώσεων αποδίδεται και έναντι μιας επικρατούσας λογικής της οικονομικής ανάπτυξης. Αν όμως πρέπει κανείς να υπερβεί τελικά αυτόν τον διαχωρισμό, είναι απαραίτητο να θέσει αξιολογικούς παράγοντες όπως η ηθική ή η ελευθερία στο επίκεντρο των αρχικών *σκοπών* της οικονομικής δράσης. Οι κοινωνικές «εξελίξεις» της περίθαλψης, της εκπαίδευσης, του υψηλού προσδόκιμου ζωής και της ελευθερίας στην επιλογή απασχόλησης έχουν «αναπτυξιακό» χαρακτήρα υπό την «έμμεση» ιδιότητά τους ως παραγόντων στήριξης της οικονομικής μεγέθυνσης. Είναι όμως, παράλληλα, τα κατά *προτεραιότητα* κίνητρα της ίδιας της οικονομικής λειτουργίας.

Επιγραμματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η επιλεκτική αυτή θέση του Sen υπέρ του αξιολογικού στοιχείου της ηθικής αφορά το σύνολο των διuϊσμών που διατρέχουν τις αναλύσεις του: Ηθική / οικονομία, αγαθά / δυνατότητες, αξίες / αποτελέσματα, ελευθερία / ανάπτυξη. Η υπεροχή του «ηθικού» χαρακτηριστικού της δικαιοσύνης θα ήταν πιθανώς περισσότερο κατανοητή στα πλαίσια ενός συγγενούς διαχωρισμού, που καθίσταται ιδιαίτερα ορατός στο υπόβαθρο της συλλογιστικής του συγγραφέα. Πρόκειται για τον χώρο της «ενδο-κοινωνικής» ασυμμετρίας των αξιολογικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης (δικαιοσύνη) με τις συνθήκες υλικής αναπαραγωγής μιας κοινωνίας. Στον βαθμό που η ηθική και η ελευθερία αποτελούν –διαμέσου ίσως μιας θεωρίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων– *κοινωνικές κατηγορίες*, η οικονομική ανάλυση κατευθύνεται και σε αυτή τη διάσταση. Η προσπάθεια του Sen έγκειται ακριβώς στο να αποδείξει ότι η υπερβολική βεβαιότητα περί της γνωστικής και οντολογικής αυτονομίας της οικονομίας (και της οικονομικής κατ' επέκταση επιστήμης) δεν συνάδει με τα χαρακτηριστικά του κατ' εξοχήν αντικειμένου της, την οικονομική λειτουργία εντός συγκεκριμένων ιστορικών πλαισίων κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων.²² Το διευρυμένο και ρευστό πλαίσιο των αιτημάτων ελευθερίας που υπαινίσσονται οι παραπάνω σχέσεις δεν αντιβαίνει στην ιστορική σταθερότητα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

Πράγματι, μόνο στα πλαίσια ενός «διαρκούς συστήματος ισονομιστικών αξιών» γίνεται κατανοητή η αυθαίρετη αποσώπηση των αιτημάτων ισότητας και ελευθερίας. Αντιστρόφως, η παράβλεψη της ευρύτητας των αξιών, ο ανταγωνισμός με τους «αθροιστικούς παράγοντες» και το αίτημα στατιστικής πληρότητας συχνά οδηγούν σε συμβιβασμούς με τις «εστερνιασμένες διευθετήσεις» (Sen, 2004: 216-217). Είναι προς τιμή του Sen το ότι το δίλημμα ανάμεσα στον αθροιστικό ορθολογισμό και την ατομική υποκειμενικότητα αντιμετωπίζεται με δημιουργικό και αδογματίστο τρόπο, ενώ παραμένει ουσιαστικά ανοικτό, διασώζοντας, εν τέλει, την εγγενή «εκκρεμότητα» των κοινωνικών επιστημών. Η παράλληλη εστίαση ανάμεσα σε διακριτά, όχι όμως ετερογενή, ερευνητικά πεδία είναι μια δυνατότητα που παρέχεται μόνο υπό την προϋπόθεση της παραπάνω ιδιότητας των κοινωνικών επιστημών και διέπει σε μεγάλο βαθμό το πολυσχιδές έργο του συγγραφέα.²³

Σημειώσεις

1. Χαρακτηριστικά αναφέρονται: Sen 1973a, 1982, 1987, 2002.
2. Είναι πρακτικά αδύνατη κάθε απόπειρα σχολαστικής καταγραφής του έργου του Sen, εφόσον τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ διατρέχουν το σύνολο σχεδόν των κειμένων και δημοσιευμένων διαλέξεών του. Εντός των ορίων της παρούσας έρευνας, εστιάζουμε στις περισσότερο αντιπροσωπευτικές μελέτες του Sen: 1973a, 2000a, 2000b, 2002, 2004, 2006a.

3. Αυτό δεν συνεπάγεται φυσικά μια κατά συνθήκη απόρριψη της ωφελιστικής οπτικής. Άλλωστε ο ωφελισμός είναι μια αναπόφευκτη εγγενής διάσταση της ίδιας της έννοιας της κοινωνικής πολιτικής.
4. Όταν για παράδειγμα οι κανόνες δικαίου λειτουργούν κατά τρόπο αντίθετο προς τα δικαιώματα ή τις ελευθερίες.
5. Παρά τον συνεργατικό χαρακτήρα κάθε παραγωγής.
6. Άλλωστε η σημασία που αποδίδει ο ωφελισμός στα αποτελέσματα κοινωνικών διευθετήσεων αναγνωρίζεται από τον Sen ως ένα από τα πλεονεκτήματα της θεωρίας (παρά τη συχνά ακραία προσήλωση στις *συνέπειες*) (Sen, 2006α: 98-99).
7. Είναι ίσως πλεονασμός να υπενθυμίσουμε εδώ την ύπαρξη διαφορετικών αναθεωρητικών ή ορθόδοξων εκφάνσεων του ωφελισμού. Αν και η θεμελιώδης αρχή παραμένει σχετικά ακλόνητη (για παράδειγμα σε μορφές «έμμεσου ωφελισμού»), ο αναγνώστης θα βρει χρήσιμες αρκετές ιστορικές και εννοιολογικές προσεγγίσεις της παράδοσης (Lyons, 1965, Scheffler, 1988, Waldron, 1984, Kymlicka, 1990, Μολύβας, 2004).
8. Ο Sen αναφέρεται διεξοδικά στις δυσκολίες και τις εσωτερικές αντιφάσεις που συναντά μια τέτοια προσπάθεια, τόσο σε ό,τι αφορά την εύρεση μια κοινής παραμέτρου επιθυμιών, όσο και αναφορικά με την πιθανότητα χρήσης της ίδιας αξιολογικής μεθόδου στην αντικειμενική αποτίμηση της ευημερίας (Sen, 1985: 22-30). Σε κάθε περίπτωση, οι προτάσεις αυτές τίθενται εναλλακτικά απέναντι στην εκτεταμένη χρήση της συνεπειοκρατικής μεθόδου για την επίλυση ηθικών ζητημάτων.
9. Για την ακρίβεια, η διαφωνία αυτή χρονολογείται ήδη από το 1970 και τη δημοσίευση του *Collective Choice and Social Welfare*, από τον A. Sen, έργο στο οποίο ο Nozick ασκεί κριτική για τον συσχετισμό δικαιωμάτων και κοινωνικής επιλογής, επισημαίνοντας ότι τα δικαιώματα δεν καθορίζουν μια κοινωνική προτεραιότητα (social ordering), αλλά θέτουν τους περιορισμούς μέσα στους οποίους πραγματοποιούνται οι κοινωνικές επιλογές, αποκλείοντας έτσι πολλές εναλλακτικές ή διευθετώντας άλλες (Nozick, 1974: 165-66).
10. Στην κριτική παράδοση της κοινωνιολογίας οι «περιορισμοί» στους οποίους αναφέρεται ο συγγραφέας θα μπορούσαν κάλλιστα να ερμηνευθούν υπό την οπτική φαινομένων αλλοτρίωσης ή άλλων περιορισμών ιδεολογικού χαρακτήρα. Φυσικά, εκτός των κόλπων της παραπάνω παράδοσης, ο Sen υπογραμμίζει ότι δεν θα πρέπει να ξεχνά κανείς τη διάκριση που διατρέχει την ανάλυση του Mill ανάμεσα στη στρατηγική μιας πράξης και στη δυνατότητα που έχει το άτομο να την εφαρμόσει (Mill, 1998).
11. Για μια σύντομη επισκόπηση της κριτικής του δεοντοκρατικού και συνεπειοκρατικού μοντέλου (του οποίου έκφανση αποτελεί και ο ωφελισμός), βλέπε Sen, 1982α: 3-39.
12. Κατά την ορολογία του Rawls, τα «πρωταρχικά αγαθά» έχουν επιπλέον τη σημασία των κοινωνικών αξιών (social values) (Rawls, 1972: 62).
13. Στην ίδια προβληματική περιοχή ανήκει, κατά τον Sen, και η συλλογιστική του Ronald Dworkin περί «ισονομιστικής» κατανομής των πόρων (Sen, 2004: 136).
14. Η θεμελιώδης θέση του φαινομένου της φτώχειας στην ανάλυση των οικονομικών και φιλοσοφικών προϋποθέσεων μιας δίκαιης πολιτικής για την κοινωνική πρόνοια έχει απασχολήσει τον Sen σε ένα πλήθος διαλέξεων και συγγραμμάτων (Sen and Dreze, 1981, Sen, 1987, Sen and Dreze, 1991, Sen et al., 1995).
15. Χρήσιμες απόπειρες επανεξέτασης της ωφελιστικής οπτικής από τη σκοπιά των δια-ατομικών συγκρίσεων (αλλά και κριτικές προσεγγίσεις αυτών των χειρισμάτων) περιέχονται στα κείμενα της επιμέλειας, Sen and Williams, 1982.
16. Σε αυτήν την περίπτωση, οι οικονομικές δυναμικές αφορούν τόσο τα αγαθά όσο και τους «πόρους». Ο δεύτερος όρος είναι ευρύτερος και χρησιμοποιείται από τον Dworkin για να συμπεριλάβει –μεταξύ των μέσων της ισότητας και της ελευθερίας– και τους διαφορετικούς τρόπους αξιοποίησης των αγαθών (π.χ. μέσω μηχανισμών ασφάλισης). Όπως είναι γνωστό, ο Dworkin επιχειρεί να θεμελιώσει το δικαίωμα της ισότητας στη βάση μιας ευρύτερης αντίληψης των πόρων και όχι αναφορικά με τα επίπεδα ικανοποίησης των επιθυμιών. Η ένσταση του Sen αφορά εδώ την τελική προσήλωση στα *μέσα* των δικαιωμάτων και όχι στο τι μπορούν τα άτομα να αποκομίσουν από αυτά (Dworkin, 2006: 208-298, Sen, 1990: 114-115, Honderich, 1985: 130-148).

17. Ο Sen επικαλείται εδώ την τεράστια σημασία της θεωρίας της «Κοινωνικής Επιλογής» (Social Choice Theory) για την προσέγγιση του ζητήματος της επέκτασης των ελευθεριών με όρους συλλογικών ρυθμίσεων ή με όρους στάθμισης του συνολικού κοινωνικού οφέλους. Ενδεικτικά αναφέρονται οι ακόλουθες μελέτες: Sen, 1982β, 1997, 2000β, 2002.
18. Αντί του συχνά μεταφρασθέντος «φιλελευθερισμού».
19. Η προσέγγιση από τον κλασικό ωφελισμό της ωφέλειας ως «ψυχικής κατάστασης». Σημειώτεον ότι ο Sen είναι εξίσου επικριτικός και απέναντι στις σύγχρονες εκδοχές του ωφελισμού κατά τις οποίες η ωφέλεια εμφανίζεται ως αριθμητική αναπαράσταση των ατομικών επιλογών (Sen, 2006α: 106-109).
20. Όπως είναι πιθανόν φανερό, η εκλεκτική αυτή προτίμηση του Sen αποτελεί στην ουσία μια πραγματιστική επαναδιαπραγμάτευση της *προτεραιότητας της ελευθερίας* του John Rawls. Θυμίζουμε ότι στην κεντρική επιχειρηματολογία του ο Rawls θέτει την ελευθερία ως συνάρτηση των βασικών αγαθών (1η αρχή της δικαιοσύνης), αλλά και ως προϋπόθεση της εγκαθίδρυσης της κοινωνικής ισότητας (2η αρχή της δικαιοσύνης). Η προτεραιότητα της ελευθερίας συνίσταται στην υπόθεση ότι, αν τα άτομα στην πρωταρχική θέση (original position) αντιλαμβάνονται πως τα βασικά τους δικαιώματα ασκούνται αποτελεσματικά, δεν έχουν λόγο να κάνουν έκπτωση σε κάποιο από αυτά έναντι της βελτίωσης της οικονομικής τους θέσης, τουλάχιστον όταν ένα συγκεκριμένο επίπεδο πλούτου έχει επιτευχθεί (Rawls, 1972: 542).
21. Ο Sen εξηγεί παραδειγματικά ότι οι κίνδυνοι υποσιτισμού και λιμών ελαχιστοποιούνται σε χώρες με διευρυμένες πολιτικές ελευθερίες, σε πολυκομματικές δημοκρατίες είναι δε αδιανόητοι (Sen, 2006α: 208-238).
22. Η επιμέρους μελέτη των κοινωνικών σχέσεων στο έργο του Sen έχει ως αφετηρία τους θεσμικούς και οικονομικούς όρους της κοινωνικής οργάνωσης. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση του ρόλου «θεσμικών παραγόντων» (συστημάτων παραγωγής, εργασίας και ιδιοκτησίας) στην άσκηση πολιτικής πρόνοιας (Sen, 1975).
23. Για παράδειγμα, ήδη από το 1999 ο Sen εστίασε το ενδιαφέρον στην έννοια της «κοινωνικής ταυτότητας» (Sen, 1999β). Για μια πιο πρόσφατη συζήτηση με ιδιαίτερη αναφορά σε ζητήματα σύγχρονης βίας, βλ. Sen, 2006β.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aqarwal B., Robeyns I. and Humphries J., (2005), *Amartya Sen's Work and Ideas*, London: Routledge.
- Barro J.R., (1996), *Getting it Right: Markets and Choices in a Free Society*, Cambridge-Massachusetts: The MIT Press.
- Bentham J., (1789), *An Introduction to The Principles of Morals and Legislation*, ανατύπωση στο: Postena G., (ed.), (2002), *Bentham: Moral, Political and Legal Philosophy*, vol. 1 and vol. 2, Dartmouth.
- Broome J., (1999), *Ethics out of Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell T., (2006), *Right: a critical introduction*, London: Routledge.
- Carter I., (1995), "The Independent Value of Freedom", *Ethics*, vol.105, no.1.
- Cohen G.A., (1986), "Self Ownership, World Ownership and Equality", in: Lukash F., (ed.), *Justice and Equality Here and Now*, New York: Cornell University Press.
- Cunningham W., (ed.), (1988), *Amartya Sen: Critical Assessments*, vols. 1-4, London: Routledge.
- Dowd D., (ed.), (2002), *Understanding Capitalism: Critical analysis from Karl Marx to Amartya Sen*, London: Pluto Press.
- Dworkin R., (1977), *Taking Rights Seriously*, London: Duckworth.
- Dworkin R., (2006), *Ισότητα*, Αθήνα: Πόλις.

- Elster J., (1983), "Exploitation, Freedom and Justice", in: Pennock J.R. and Chapman J.W., (eds), *Marxism: Nomos 26*, New York University Press.
- Feinberg J., (1980), *Rights, Justice and the bounds of Liberty: Essays in Social Philosophy*, Princeton: Princeton University Press.
- Ferejohn J.A., (1978), "The Distribution of Rights in Society", in: Gottinger H.W. and Leinfellner W., (eds), *Decision Theory and Social Ethics*, Reidel: Dordrecht.
- Fraser N. and Honneth A., (2003), *Redistribution or Recognition? A political- philosophical exchange*, London:Verso.
- Freeman M., (2002), *Human Rights. An interdisciplinary approach*, Cambridge: Polity Press and Blackwell.
- Gevers L., (1979), «On Interpersonal Comparability and Social Welfare Orderings», *Econometrica* vol. 47, Issue 4.
- Habermas J., (2003), «Νομιμοποίηση μέσω των ανθρωπίνων Δικαιωμάτων», στο: Habermas J., *Ο μεταεθνικός ασερισμός*, Αθήνα: Πόλις.
- Hamlin A.P., (1986), *Ethics, Economics and the State*, Brighton: Wheatsheaf.
- Hare R.M., (1963), *Freedom and Reason*, Eastbourne: Oxford University Press.
- Hausman D., (1995), "The Impossibility of Interpersonal Utility Comparisons", *Mind: New Series*, vol. 104, No. 415.
- Hicks J.R., (1981), *Wealth and Welfare*, Oxford: Basil Blackwell.
- Hollis M., (1983), «A Review of Sen, Amartya & Williams Bernard: Utilitarianism and Beyond Cambridge University Press, Cambridge 1982», *The Economic Journal*, vol. 93, No. 370.
- Honderich T., (1989), *Violence for Equality: inquiries in political philosophy*, London: Routledge.
- Honderich T., (ed.), (1985), *Ethics and Objectivity*, London:Routledge.
- Kymlicka W., (1990), *Contemporary Political Philosophy - An Introduction*, Oxford: Clarendon Press.
- Lakoff S.A., (1964), *Equality in Political Philosophy*, Harvard University Press.
- Lyons D., (1965), *Forms and Limits of Utilitarianism*, Oxford: Oxford University Press.
- Machan T.R., (1998), *Democracy, market and human rights: Ideas of Amartya Sen*, New Delhi: Liberty Institute.
- Mead J.E., (1976), *The Just Economy*, London:Allen & Unwin.
- Mill J.S., (1863¹ / 2001), *Utilitarianism*, Indianapolis: Hackett Publishing Co.
- Mill J.S., (1998), *On Liberty and other essays*, London and New York: Oxford University Press.
- Milne A.J.M., (1986), *Human Rights and Human Diversity: An Essay in the Philosophy of Human Rights*, Basingstoke: Macmillan.
- Μολύβας Γρ., (2004), *Δικαιώματα και Θεωρίες Δικαιοσύνης*, Αθήνα: Πόλις.
- Μολύβας Γρ., (2005), «Ηδονή και Ωφελιμότητα στο Bentham», *Υπόμνημα*, τεύχ. 3.
- Nagel Th., (1970), *The Possibility of Altruism*, Oxford: Clarendon Press.
- Nozick R., (1974), *Anarchy, State and Utopia*, Blackwell Publishing.
- Pigou A.C., (1952), *The Economics of Welfare*, London: MacMillan.
- Raz J., (1986), *The Morality of Freedom*. Oxford: Oxford University Press.

- Rawls J., (1972), *A Theory of Justice*, Oxford: Oxford University Press.
- Rawls J., (1993), *Political Liberalism*, New York: Columbia University Press.
- Rawls J., (2006), *Η Δίκαιη Κοινωνία. Η Δικαιοσύνη ως Ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση*, Αθήνα: Πόλις.
- Scanlon Th., (2000), *What we Owe to Each Other*, Belknap: London, Cambridge, Mass.
- Scheffler S., (1988), *Consequentialism and its Critics*, Oxford: Oxford University Press.
- Sen A., (1970), *Collective Choice and Social Welfare*, San Fransisco: Holden Day.
- Sen A., (1973α), *On Economic Inequality*, The Radcliffe Lectures, Oxford: Clarendon Press.
- Sen A., (1973β), *Behaviour and the concept of preference*, London: London School of Economics UP.
- Sen A., (1975), *Employment, Technology and Development*, Economic Development Series, Oxford: Oxford University Press.
- Sen A., (1979), "Utilitarianism and Welfarism", *The Journal of Philosophy*, vol. 76, No. 9.
- Sen A., (1981), *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford.
- Sen A., (1982α), "Rights and Agency", *Philosophy and Public Affairs*, vol. 11, No.1.
- Sen A., (1982β), *Choice, Welfare and Measurement*, Oxford: Blackwell.
- Sen A., (1984), *Resources, Values and Development*, Blackwell, Oxford and Harvard University Press.
- Sen A., (1985), *Commodities and Capabilities*, New Delhi: Oxford University Press.
- Sen A., (1990), "Justice: Means versus Freedoms", *Philosophy and Public Affairs*, vol. 19, No. 2.
- Sen A., (1996α), "On the status of Equality", *Political Theory*, vol. 24, No. 3.
- Sen A., (1996β), "Individual Preference as the Basis of Social Choice", in: Arrow K.J., Sen A. and Suzumura K., (eds), *Social Choice Re-examined*, London: The Macmillan Press.
- Sen A., (1997), "On Weights and Measures: Informational Constraints in Social Welfare Analysis", *Econometrica*, vol. 45, No. 7.
- Sen A., (1999α), *Development as Freedom*, Oxford & New Delhi: Oxford University Press.
- Sen A., (1999β), *Reason before Identity, (The Roman lectures)*, New Delhi: Oxford University Press.
- Sen A., (2000α), *Για την Ηθική και την Οικονομία*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Sen A., (2000β), *Freedom, Rationality and Social Choice. The Arrow Lectures and other Essays*, Oxford University Press.
- Sen A., (2002), *Rationality and Freedom*, London & Mass.: The Belknap Press.
- Sen A., (2004), *Επανεξετάζοντας την Ανισότητα*, Μετάφραση Γεωργιπούλου Κ., Αθήνα: Καστανιώτης. (Τίτλος πρωτοτύπου: (1992), *Inequality Reexamined*, Oxford University Press).
- Sen A., (2004), «Elements of a Theory of Human Rights», *Philosophy and Public Affairs*, vol. 32.
- Sen A., (2005), *The Argumentative Indian: Writings on Indian History, Culture and Identity*, London: Allen Lane.
- Sen A., (2006α), *Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία*, Μετάφραση Αστερίου Ελ., Αθήνα: Καστανιώτης. (Τίτλος πρωτοτύπου: (1999), *Development as Freedom*).
- Sen A., (2006β), *Identity and Violence. The Illusion of Destiny*, WW Norton and CoLtd.
- Sen A. and Nussbaum M., (eds), (2001), *The Quality of Life. – Wider Series in Developmental Economics*. Oxford: Oxford University Press.

- Sen A. and Williams B., (eds), (1982¹ / 1992), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Streeten P., (1981), *Development Perspectives*, London: The MacMillan Press.
- Sugden R., (1993), "Welfare, Resources and Capabilities: A Review of Inequality Re-examined by Amartya Sen", *Journal of Economic Literature*, vol. 31.
- Tawney R.H., (1931), *Equality*, London: Allen & Unwin.
- Tilly Ch., (1998), *Durable Inequality*, Berkeley, California: University of California Press.
- Townsend P., (1985), "A sociological approach to the measurement of poverty – A rejoinder to professor Amartya Sen", *Oxford Economic Papers*, vol. 37, No.4.
- Usher D., (1981), *The Economic Prerequisite to Democracy*, Cambridge: Blackwell.
- Waldron J., (1984), *Theories of Rights*, Oxford: Oxford University Press.
- Walsh V.C., (1996), "Amartya Sen on Inequality, Capabilities and Needs", *Science and Society*, vol. 59.
- Walzer M., (1983), *Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality*, New York: Basic Books.
- Wellmer A., (2001), *Η Ελευθερία στο Νεωτερικό Κόσμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Wiebke K., (2005), *Amartya Sen's Capability Approach: Theoretical Insights and Empirical Applications*, Berlin and Heidelberg: Springer-Verlag.